

SAVITA ĮTERPINIŲ SAMPRATA JONO BALKEVIČIAUS „DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS SINTAKSĖJE“

Gintautas AKELAITIS

Įterpinių aprašą, kaip sudedamąją viso sintaksės aprašo dalį, Jonas Balkevičius pateikė pirmoje spausdintoje mokslinėje „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ (1963). Šios sintaksės vertinime nurodoma, kad tarp įvairių naujumu ir savitumu išsiskiriančių dalykų yra pateikta plati įterpinių samprata (Labutis, Stundžia, 2001, 261) – prie įprastų įvairiuose sintaksės aprašuose skiriamų įterpinių pridėtos įterptinės sakinio dalys ir sakinio dalių aiškinamieji įterpiniai. Be to, įterpinių apimtį išplėtė kreipiniai, kurie pateikti kaip įterpinių rūšis.

Tuo metu, kai pasirodė J. Balkevičiaus sintaksė, vyravo du įterpinių supratimo polinkiai, kurie buvo atspindėti ir lietuvių kalbininkų darbuose. Pirmą, tradiciškai skiriamą įterpinių pagrindu buvo stengiamasi sukurti kiek galima didesnės apimties grupę sakinio narių, nelaikomų tikrosiomis sakinio dalimis. Lietuvių kalbotyroje žinomos izoliuotosios (išskirtinės) sakinio dalys¹ (Juozo Balčikonio gramatikos, žinoma, ir sintaksės², paskaitose – žr. Balčikonis, 1982, 130–133), lydimosios sakinio dalys (žr. Dumašiūtė, 1963, 244–246)³. Antra, kuriama siauroji įterpinių samprata: nuo tradiciškai suprantamų įterpinių atskiriami vadinamieji įspraudai. Apie dalies įterpinių kitiškumą aiškiai užsiminė Zelma Dumašiūtė (1963, 245)⁴. Įspraudai nuo įterpinių

¹ Tiesa, izoliuotosios sakinio dalys – tai ne tik įvairiausi įterpiniai, bet ir kitos intonacija išskiriamos sakinio dalys, tarp jų ir vadinamosios išskirtinės aplinkybės.

² Balčikonio sintaksės paskaitos, kaip nurodoma jo „Rinktinių raštų“ antro tomo pratarmėje, yra rašytos po 1924 m., vėliau neplėstos ir pažodžiui skaitytos Vilniaus universiteto studentams (žr. Balčikonis, 1982, 3).

³ Jaustukų, krypties (kreipinio), įterptinių žodžių ir junginių lydimąjį požymį, atrodo, pirmas savo „Lietuvių kalbos sintaksėje“ nurodė M. Duryš (1927, 77): „Tokie žodžiai nesudaro nei kokios sakinio dalies, nei saváimingos, nei nesaváimingos, o tik lydi (retinta cituojant – G. A.) mūsų kalbą kaip koks pašalinis dalykas“.

⁴ Vėliau akademinės lietuvių kalbos gramatikos trečiam (sintaksės) tomui parašytuose skyriuose Z. Dumašiūtė aiškiai nuo įterpinių atskyrė įspraudus ir atskirai juos aprašė (žr. LKG 3 698–719). Beje, Z. Dumašiūtės straipsnis „Dėl sakinio dalių ir jų tarpusavio santykių“ pasirodė nors ir 1963 metais, bet

buvo atskirti akademiniame latvių kalbos sintaksės apraše (žr. MLLVG 2 566–681). Tiesa, šiame apraše įterpiniais (jie vadinami *iespraudumi*) laikomos konstrukcijos, kurios turi išskirties reikšmę ir yra gramatiškai susijusios su sakinio dalimis, plg. pvz.: *Tāpat kā dēls, Klāvs Brūnis parlaida acis savām mājām* (MLLVG 2 569). Tokio tipo atvejai galėjo daryti tam tikrą poveikį J. Balkevičiui, kuris atitinkamas konstrukcijas priskyre prie įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu.

J. Balkevičiaus įterpinių aprašas nė vieno nurodytų polinklių neatspindėjo tiesiogiai, tik sąlygiškai jis daugiau pritaupo prie pirmo polinkio – skirti didelės apimties intonacija izoliuotų sakinio narių grupę, kurioje atskirą vietą turėtų tradiciškai suprantami įterpiniai. Visą tą grupę J. Balkevičius pavadino įterpinių vardu, tokiu būdu išplėsdamas ir įterpinių sampratą. Sampratos platumą lėmė negriežtas sintaksinis įterpinių nustatymo kriterijus – įterpimas į sakinį, šiek tiek sukonkretintas turinio atžvilgiu: įterpiniai nerutulioja sakinio minties⁵. Gramatinio ryšio su kitais sakinio žodžiais nebuvimas, kuris jau buvo nusistovėjęs kaip svarbiausias įterpinių požymis, „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ turi vidinės įterpinių klasifikacijos paskirtį: pagal gramatinio ryšio su kitais sakinio žodžiais buvimą arba nebuvimą visi plačiai suprantami įterpiniai yra suskirstyti į dvi rūšis: 1) įterpinius, gramatiškai surištus su sakiniu, ir 2) įterpinius, gramatiškai nesurیشtus su sakiniu. Plačiąją įterpinių sampratą ir šitokių tų įterpinių skirstymą galėjo kiek lemti ir „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksės“ autoriaus atidus žvilgsnis į įterpinių pavyzdžius ir tam tikrus teorinius nurodymus, kurie buvo ligtoliniuose lietuvių kalbos sintaksės vadovėliuose⁶. Žinoma, ten dominuoja pavyzdžiai su įterpiniais, kurie neturi gramatinio ryšio su kitais sakinio žodžiais, bet pasitaiko ir tokių pavyzdžių, kuriuose akivaizdus vadinamųjų įterpinių ryšys su sakiniu dėl to, kad jie patikslina tai, kas pasakyta kuria nors sakinio dalimi. Pirmiausia į akis krinta išskirtį reiškiančios prielinksnio *be* konstrukcijos, kurių pluoštą pateikė J. Jablonskis: *Buvo septyni vyrai, be Petro; Be šių išrodymų, buvo daugybė ir kitų, dar didesnių; Daugesni kaltinamų išrodymų, be šitų, tenai nė nebuvo* ir pan. (Rygiškių Jono..., 1911, 78). Tik Mykolas Durys įterpinius aptarė *n e g r a m a t i n i ū*

jau esant išleisti J. Balkevičiaus „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėi“, kurios gramatinių įterpinių sampratą Z. Dumašiuė (1963, 245) referuoja straipsnio išnašoje, bet, matyt, ne iš spausdinto leidinio, nes netiksliai nurodo 1962 leidimo metus.

⁵ Tai aiškiai matyti iš J. Balkevičiaus (1963, 267) pateikto įterpinių apibrėžimo: „Įterpiniais <...> vadinami visi tie žodžių junginiai, kurie įterpiami į sakinį skelbiamai minčiai išplėsti, atskiroms sakinio dalims bei visam sakiniui paaiškinti arba kalbančiojo asmens pastaboms, išvadoms bei kilusioms emocijoms pažymėti“.

⁶ Ne tik Rygiškių Jono (Jono Jablonskio), bet ir kitus lietuvių kalbos sintaksės vadovėlius (Petro Klimo, Mykolo Durio, Prano Meškausko, Zigmo Kuzmickio, Alfonso Kalniaus, Juozo Žiugždos) Balkevičius surašė į savo naudotos sintaksės literatūros vadovėlių grupę (žr. Balkevičius, 1963, 465). J. Balkevičius dėl ano meto situacijos negalėjo nurodyti du kartus (1946 ir 1947 m.) Tiūbingene, trečią kartą Čikagoje (tiesa, 1963 m.) išleisto Leonardo Dambriūno „Lietuvių kalbos sintaksės“ vadovėlio.

sakinio dalių skyriuje, pavadindamas juos (drauge su jaustuku ir kreipiniu) *nepriklau-somaisiais žodžiais ir junginiais* (žr. Durys, 1927, 75–79).

Skirti įterpinius, gramatiškai susietus su sakiniu, buvo naujas dalykas lietuvių kalbos sintaksėje. Ir iki šiol jis lieka svarbus – pagal vieną įterpimo (tiksliau būtų pasakyta: sakinio reiškiamo turinio papildymo) požymį buvo susieti kelių rūšių sakinio nariai, kurie iki J. Balkevičiaus lietuvių kalbos sintaksės aprašuose nebuvo tinkamai aptarti. Beje, vėlesniuose sintaksės darbuose, kur nekalbama apie įterpinius, gramatiškai susietus su sakiniu, tie nariai kitais atžvilgiais arba išvis neįvertinti, arba tik kai kas iš jų prabėgomis paminėta.

Kas iš tikrųjų yra gramatiškai su sakiniu susieti įterpiniai, matyti iš jų detalizavimo. To detalizavimo yra du kriterijai. Pirmas – ar tiesiogiai, ar netiesiogiai iškelia tie įterpiniai šalia sakinyje pasakytų dalykų ką nors nauja. Jei iškelia, jie yra įterptinės sakinio dalys, jei neiškelia – sakinio dalių aiškinamieji įterpiniai. (Vis dėlto vadinamieji aiškinamieji įterpiniai tam tikro laipsnio naujos informacijos teikia.) Antras kriterijus – remtis jungiamaisiais žodžiais ir jų reiškiamaisiais santykiais. Abiejų minėtų grupių gramatinius įterpinius pagal šį kriterijų J. Balkevičius suskirstė smulkiau. Taigi pagal antrą kriterijų įterptinių sakinio dalių esančios dvi rūšys. Pirmoji – palyginamosios įterptinės sakinio dalys, į sakinį įtraukiamos su *kaip ir, lygiai ir, lygiai kaip ir, panašiai kaip ir*, pvz.: *Apuokėlis, kaip ir kiti mūsų įnamiai, prisiglaudė prie žmogaus visiškai nekaltu tikslu* (J. Jabl.)⁷; *Juk ten ir jo nemažai prakaito išlieta, lygiai kaip ir jo tėvo ir senelio* (V. Myk.-Put.). Antroji rūšis – įterptinės sakinio dalys su jungiamaisiais žodžiais *kaip tik, tik, vien, be...* Jos, anot J. Balkevičiaus, žymi neiginio išskirtį: *Niekas tenai neaugo, kaip tik grikliai* (DLKŽ); *Be Krumplio, kito žmogaus čia nebuvo* (J. Jabl.); *Niekas ten nevaikšto, nebent koks išdykėlis, galo sau beieškodamas* (V. Krėv.); *Nieko žemėje nėra, vien tyli karšta giedra* (V. Myk.-Put.). Teigiamąjį dalyką žyminti išskirties konstrukcija nevienodu santykiu esanti susijusi su apibendrinamą arba konkrečią neigimo reikšmę turinčia sakinio dalimi: sakinio dalių išskirtys su *kaip tik, tik, vien* reiškia vienintelį galimą teigiamą dalyką, o su *nebent* reiškia išskiriamąjį teigiamą dalyką kaip prielaidą.

Be klasifikacijos dalykų, J. Balkevičius pateikė įvairių vadinamųjų įterptinių sakinio dalių vertinimų. Kur įmanoma, vienos grupelės įterptinės sakinio dalis sugretino su kitos, parodydamas jų turinio skirtumus, pareinančius nuo jungiamųjų žodžių; taip pat gretino ir sakinius, kur yra įterptinė sakinio dalis ir kur ta sakinio dalimiėjusi atitinkama žodžio forma tiesiogiai siejama su predikatyviniu centru.

⁷ Čia ir toliau pavyzdžiai ir nuorodos pateikiami taip kaip J. Balkevičiaus „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ – iš tos sintaksės jie yra paimti.

Tarkim, palyginamosios sakinio dalys, reiškiančios gretinamus dalykus. Plg. J. Balkevičiaus (1963, 268) pateiktą scheminį pavyzdį:

*Gyvatės, kaip ir žalčiai,
Žalčiai, kaip ir gyvatės,
Gyvatės ir žalčiai* } — *minta įvairiais miško gyvūneliais.*

Neigiamieji sakiniai, kuriuose neigimo išskirtį reiškiančios įterptinės sakinio dalys eina su jungiamaisiais žodžiais *kaip tik, tik, vien* gali būti pertvarkyti į teigiamuosius sakinius, kur vadinamojo įterpinio nėra, nes jo funkciją turėjusi žodžio forma tiesiogiai siejama su predikatyviniu centru, plg.:

Niekas tenai neaugo, kaip tik grikliai. – Tenai augo tik grikliai.

Vienokios ar kitokios konstrukcijos pavartojimas, lygiai kaip ir atitinkamų grupelių jungiamųjų žodžių pavartojimas, anot J. Balkevičiaus (1963, 268), „priklauso nuo to, apie ką tame sakinyje iš tikrųjų kalbama“. Tokiu būdu parodomas ne kalbos elementų sintaksinis tapatumas, o jais reiškiamo turinio panašumas arba skirtumas.

Vis dėlto rašydamas apie įterptines sakinio dalis, ypač palyginamąsias, J. Balkevičius, regis, per daug sureikšmino tuometinę jų skyrybą⁸, kai kur net detaliai šalia sintaksinės analizės ją komentuodamas⁹ (pvz., žr. Balkevičius, 1963, 272–273). Kitaip nei čia aptartoms įterptinėms sakinio dalims, išskyrimas intonacija ir turinio papildomasis pobūdis nebūdingas įterpiniais vadinamiems sakinio nariams su *negu, nekaip*, siejamiems su aukščiausiojo laipsnio prievieksmiu. Plg. J. Balkevičiaus pateiktą vieną kitą šios rūšies pavyzdį: *Pirklys turėjo galvą ir gerą širdį, bet žmonės apie tai m a ž i a u kalbėjo, negu apie jo pinigų (J. Balč.); Dėdės pirklia buvo panaši greičiau į kleboniją, negu į kaimiečio gyvenamąjį būstą (V. Myk.-Put.).* Pagal to meto skyrybos normas tokios konstrukcijos buvo išskiriamos. Bet ir pats J. Balkevičius (1963, 269) pastebėjo aukštesniojo laipsnio prievieksmio, kaip sakinio elemento, nevisavertiškumą, teigdamas, kad tas „prieveiksmais paprastai reiškia būdo (kiekybės) aplinkybę, kurią įprasmina įterptas palyginamasis papildinys <...> ar aplinkybė“. Vadinasi, tokios rūšies palyginamasis įterpinys negali būti praleistas¹⁰ be sakinio prasmės pasikeitimo. Pagal dabartinę normą tokios lyginamosios konstrukcijos nebeskiriamos (žr. LKRS 171), tokių lyginamųjų konstrukcijų nebelaiko įterpiniais, gramatiškai susietais su sakiniu, ir V. Labutis (2002, 345–346).

⁸ Kad vertinant sintaksės reiškinius skyrybos nereikia sureikšminti, yra nurodęs Jablonskis: „pats kablelio ženklas sprendžiamo balso čia turėti, žinoma, negali“ (Rygiškių Jono..., 1911, 75).

⁹ Skyrybą, beje, ir įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu, skyrybą, J. Balkevičius „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ išdėstė plačiame baigiamajame skyriuje.

¹⁰ V. Labutis (2002, 345) aptardamas palyginamuosius įterpinius pabrėžia, kad toks įterpinys „vis dėlto pagrindinei minčiai yra pašalinis, galėtų būti ir praleistas“.

„Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ J. Balkevičius preciziškai atskiria sakinio dalis ir sudėtinio sakinio dėmenis, bet tarp sakinio dalių, žyminčių neiginio išskirtį, įdėtas ir pavyzdys su šalutiniu sakiniu, turinčiu aiškų predikatyvinį centrą – *Aš pats neisiu, nebent kas nutemps* (DLKŽ). (Balkevičius, 1963, 271).

Tai, ką J. Balkevičius pavadino aiškinamaisiais sakinio dalių įterpiniais, buvo įpras-tesnis reiškiny, ankstesniuose vadovėliuose, tiesa ne jų teoriniuose skyriuose, o sky-rybos taisyklėse, laikomas sakinio dalimis, daugiausia aplinkybėmis, kurios paaiškina, patikslina, papildo pirmesnę sakinio dalį – paprastai aplinkybę (žr. toliau pateiktoje lentelėje). Beje, Balčikonis savo skaitytose gramatikos paskaitose jas pateikė tarp izo-liuotųjų sakinio dalių (žr. Balčikonis, 1982, 132). Vadinasi, išties šios rūšies sintaksės elementai nei kaip vienas reiškiny, nei kaip gramatiniai įterpiniai nėra toks savitas ir netikėtas kaip jau aptartos įterptinės sakinio dalys. J. Balkevičius aiškinamųjų (tikslina-mųjų) sakinio dalių ar dažniausiai vartojamų tos rūšies aplinkybių atskirame skyriuje (kaip ir ankstesniųjų vadovėlių autoriai) neaptarė. Jis pirmenybę teikė termino pažymi-niui „aiškinamosios“, parodydamas, kad turinio atžvilgiu aiškinamieji žodžiai išreiškia įvairiopus dalykus: jais siaurinama vadinamoji sąvokinė reiškiny apimtis, pabrėžiama tam tikra aptariamojo dalyko dalis ar pasakomas kitas aptariamo dalyko pavadinimas.

Kita vertus, J. Balkevičius nevengė, kur tinka, pasakyti ir „patikslina“. Sakinio da-lių aiškinamųjų įterpinių jis skyrė tris rūšis, pasiduodančias dichotominiam grupavimui. Vienos yra su jungiamaisiais žodžiais, pasidalijančios pagal tų žodžių reikšmę: a) su *ypač, ypačiai, labiausiai, daugiausia, pirmiausia...*, pavyzdžiui, *būtent, pvz.: Įpyko ant gaidžio visi, ypačiai mergos ir šeiminkė* (V. Piet.); *Sodiškiai, labiau-siai moters, šnibždėjo kaip vėžiai krepšy...* (Žem.); *Naminiai gyvuliai, kaip an-tai: arklys, karvė, kiaulė ir kiti, labai naudingi žmogui* (J. Jabl.); b) su *ar-ba, tai yra, vadinamasis*, pvz.: *Pikčiausias naminių paukščių priešas – tai vištinis vanagas, arba vištvanagis* (J. Jabl.); *Senoji oda, vadinamoji žalčio išnara, pa-silieka prie medžio* (J. Jabl.). Tiesa, čia pridedami veiksmazodžių (t. y. tarinių) paaiš-kinimai, einantys be jungiamųjų žodžių, plg.: *Jam iš paskos ėjo Elzytė ir šiaudų žiups-niais žymėjo tą vietą, ligi kurios krito sėjama sėkla, – biržijo* (V. Myk.-Put.). Kitos – be jungiamųjų žodžių einančios aiškinamosios sakinio dalys – J. Balkevičiaus pava-dintos vietos ir laiko aplinkybių aiškinamaisiais įterpiniais, pvz.: *Už miesto, prie pat kelio, stovėjo vasarnamis* (J. Balč.); *Pavasari, balandžio mėnesį, kuodžių porėlė susisuka šiaip taip lizdelį* (J. Jabl.). Reikia sutikti, kad dažniausiai vartojamos aiškinamosios vietos ir laiko aplinkybės, tačiau esama kitų rūšių aplinkybių, kurios turi paaiškinimo žodžių – to J. Balkevičius, kaip ir ankstesnių sintaksės vadovėlių auto-riai, nenurodė nei teorijos dalyje, nei „Skyrybos“ dalyje (žr. Balkevičius, 1963, 444).

Apie tuos sakinio elementus, kuriuos J. Balkevičius laikė įterpiniais, gramatiš- kai susietais su sakiniu, ir iki jo sintaksės parašytuose vadovėliuose, ir kai kuriuose

kituose darbuose užšimenama tik fragmentiškai, ypač tais atvejais, kai galima buvo išsiversti be pavyzdžių, kurie atitiko minėtus įterpinius, taip pat be tų pavyzdžių įvardijimo. Kaip tai daryta, matyti iš lentelės.

L e n t e l ė. Dalies įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu, pateikimas lietuvių kalbos sintaksės darbuose¹¹

Šaltiniai	Laikoma				Aprašyta arba paminėta		Ar J. Balkevičius pateikė pavyzdžių, kurių yra atitinkamame šaltinyje
	Įterpiniai	Aiškinamosiomis (tikslinamosiomis) sakinio dalimis	Išskirtinėmis sakinio dalimis	Priedėliais	Teorijos dalyje	Skyrybos taisyklių pavyzdžiuose	
Rygiškių Jono ..., 1911, 32–33, 78, 96–97, 99	+	(+)		+	+	+	+
Klimas, 1915, 16, 46	-	(+)		+	+	+	+
Durys, 1927, 43, 92, 93	-		+		-	+	+
Meškauskas, 1929, 100, 101	-	(+)		(+)	-	+	+
Kuzmickis, 1930, 49, 145	-		+	(+)	+	+	-
Ambraška, Žiugžda, 1940, 15, 18–19	-	(+)		(+)	-	+	+
Kalnius, 1943, 27, 41, 94, 97	-	(+)		(+)	-	+	+
Dambriūnas, 1947, 36–37, 54, 90	-	(+)	(+)	-	+	+	
LKRŽ 31–32, 33–34, 36, 38, 40–41	-	(+)	-	(+)		+	+
Žiugžda, 1962, 20, 56	-	+	-	+	+	+	+

P a s t a b a. Jei skiltyje nieko nepažymėta, vadinasi, atitinkamame šaltinyje tokio skyriaus nėra. Jei pažymėta apskliaustu pliusu, atitinkamas reiškinys minimas tik šaltinio skyrybos apraše.

¹¹ Čia imami tik tie darbai, kurie išspausdinti iki J. Balkevičiaus „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksės“ išleidimo, tarp jų ir J. Ambraškos su J. Žiugžda (1940 m.), ir L. Dambriūno (1946, 1947) išleisti lietuvių kalbos sintaksės vadovėliai. Tikėtina, kad J. Balkevičiui jie buvo žinomi, bet dėl tam tikrų motyvų jo sintaksės literatūros sąrašė nepateikti.

J. Balkevičius pats pateikęs daug savo surinktų sakinių su įterpiniais, gramatiškai susietais su sakiniu, reikia manyti, specialiai įrašė tipiškais pavyzdžiais tapusius, beveik visuose kituose šaltiniuose iš 1911 m. J. Jablonskio sintaksės perkeltus anksčiau paminėtus sakinius: *Naminiai gyvuliai, kaip antai: arklys, karvė, avis, kiaulė, labai naudingi žmogui; Senoji oda, vadinamoji žalčio išnara, pasilieka prie medžio*. Sintaksės specialistui ir šiaip kalbininkui, atidesniam lietuvių kalbos mokytojui tai turėjo būti signalas, kad siaurinama priedėlio samprata, kad tam tikri sintaksės faktai anksčiau buvo vertinami vienaip, o jo, J. Balkevičiaus, – kitaip. Kita vertus, reikia pripažinti, kad riba tarp priedėlio ir tam tikrų įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu, „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ pasidarė nebeaiški. Ypač sureikšmin-tas, specialiai pabrėžtas (žr. Balkevičius, 1963, 180) jungiamųjų žodžių vaidmuo: tas pats sakinio elementas be jungiamojo žodžio – priedėlis, o su jungiamuoju žodžiu – įterpinys, gramatiškai susietas su sakiniu (J. Balkevičius skyrė net vadinamąjį daugi-na-rį priedėlį – žr. Balkevičius, 1963, 179). Negana to, J. Balkevičius išimti darė tikri-niams daiktavardžiams su jungiamąją paskirtį įgijusiais žodžiais *vardu, pavarde* – juos laikė priedėliais.

Vėlesniuose lietuvių kalbos sintaksės darbuose apie įterpinius, gramatiškai su-sietus su sakiniu, ilgą laiką nebuvo kalbama. Sakinio dalių aiškinamuosius įterpinius atitinkantys sakinio nariai buvo vertinami dvejopai: 1) kaip išskirtinės sakinio dalys ir iš dalies kaip įspraudai, 2) kaip aiškinamosios ir tikslinamosios sakinio dalys. O apie įterptines sakinio dalis beveik visai neužsimenama. Akademinuose lietuvių kalbos sintaksės aprašuose nekalbama apie įterpinių gramatinį ryšį su sakiniu ne dėl to, kad tai pasidarė nebesvarbu – veikia ryšio problema paliekama nuošaly, nes įterpiniais laikomos ir tokios konstrukcijos, kurių žodžiai gramatiškai susiję su kitais sakinio žo-džiais. Siaurai suprantamų įterpinių apibrėžimuose (LKG 3 701; GLJ 666; DLKG³ 641), neminint gramatinio ryšio, įterpiniais laikomos konstrukcijos su *be* (*be manęs, be gabumų*), taip pat su *greta, šalia* (žr. LKG 3 708), atitinkančios įterptines sakinio dalis, reiškiančias išskirtį. Įterpiniais jos laikomos, matyt, dėl panašumo į tikruosius įterpinius, tokius kaip *be abejo, be to*. Bet tie tikrieji įterpiniai yra kitokie – jie yra sustabarėjusios konstrukcijos.

Plačiąją įterpinių sampratą, kurią sukūrė J. Balkevičius, jau kitokio įterpinių aiš-kinimo fone pakoreguotą iš naujo pateikė V. Labutis „Lietuvių kalbos sintaksėje“ (2002, 344–347; taip pat žr. 1994 ir 1998 m. tos sintaksės leidimuose). V. Labutis tą įterpinių sampratą aiškiai pavadino plačiąja. Įterpinius siejo ne vien su sakiniu ar jo dalių, bet ir su viso teksto turiniu. Jis nurodė daugiau nei J. Balkevičius plačiai su-prantamų įterpinių įvairumo, nevienodumo atžvilgių: santykius su sakinio sandara bei tekstu, gramatinę raišką, pašališkumo laipsnį. V. Labutis pakoregavo ir įterpinių, gramatiškai susietų su sakiniu, sampratą, skirstymą.

V. Labutis kitaip pagrindė gramatiškai su sakiniu susietų įterpinių skirstymą. Jo pasirinkti skirstymo kriterijai taip pat du kaip J. Balkevičiaus, bet jie kitokie: 1) semantinis gramatiškai su sakiniu susietų įterpinių pobūdis – jais papildoma, patikslinama, paaiškinama tai, kas pasakyta atskira sakinio dalimi, 2) gramatinės funkcijos – pagal jas tie įterpiniai detalizuojami, t. y. pagal jas skiriamos gramatinių įterpinių grupės.

Tais atvejais, kai akivaizdu, V. Labutis nurodo gramatinių įterpinių sutapimą su plačiai suprantamu priedėliu, išryškina jiems būdingą lydimųjų sakinio narių funkcija. Bet svarbiausia yra tai, kad pateikdamas panašią į J. Balkevičiaus įterpinių sampratą V. Labutis parodė, kad vadinamųjų gramatinių įterpinių aiškinimas yra perspektyvus, kad šia tema yra kas ir kitaip, ir nauja pasakyti.

Nepasiduoda paliekami nuošalėje ir kiti, tipiški, t. y. gramatiškai su sakiniu nesusieti įterpiniai, nes „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“ J. Balkevičius ir juos yra ir išsamiau, o kai ką ir naujoviškai išdėstęs. Tai leido turėti tikslesnę negramatinių, arba siaurai suprantamų, įterpinių sampratą.

J. Balkevičius pirmą kartą lietuvių sintaksės moksle apibendrintai nurodė negramatinių įterpinių turinio savitumą: jie „kelia aikštėn kalbančiojo asmens ar kitų asmenų pažiūras, pastabas bei emocijas sakomos minties ar atskirų sakinio dalių atžvilgiu“ (Balkevičius, 1963, 275). Vėliau pagal šį požymį nuo įterpinių buvo atskirti įspraudai (žr.: LKG 3 714–719; GLJ 669–670; DLKG³ 645; LKE 260–261, 262–263). Be to, šis požymis yra užuomazga minties, kad visi negramatiniai įterpiniai sakinyje komunikaciniu atžvilgiu yra šalutiniai. J. Balkevičius tiksliai, ko nebuvo ankstesniuose lietuvių kalbos sintaksės darbuose, nurodė, kad negramatiniai įterpiniai su kitais sakinio žodžiais neturi žodžių junginių pakopai būdingo gramatinio ryšio: „jie <...> junginių su kitais sakinio žodžiais nesudaro – nėra su jais suderinti, nėra jų valdomi ar prie jų prišlieti“ (Balkevičius, 1963, 275). Nors „Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje“, kaip jau sakyta pradžioje, pagal ankstesnių sintaksinių tradicijų prieš negramatinių įterpinių dar šliejamas kreipinys, bet nuo tų įterpinių, tiesa, be kokio nors vieno pagrindo, atribojamos savitos įterpiamai vartojamų sakinio narių grupelės. Pirmiausia tai pertarai, arba požodžiai: *taip sakant, vadinasi* ir pan., kurie šnekamojoje kalboje „nuolat kartojami dėl blogo įpročio“ (Balkevičius, 1963, 279). J. Balkevičiaus apibūdinimu paremtas vėliau suformuluotas teiginys, kad pertarai yra nesisteminis, neteiktinas šnekos plano reiškiny. Kita grupelė – vadinamieji išvardiniai žodžiai: *ir baigta, ir galas, ir gana, ir tiek, ir viskas...* Jais „kalbantysis asmuo užbaigia sakinį, pabrėždamas pasakytą mintį kaip savo galutinę ir nepakeičiamą išvadą“ (Balkevičius, 1963, 281). Išvardinių žodžių įterptinis pobūdis nepripažįstamas – minėtos konstrukcijos laikomos sudėtinio sujungiamojo sakinio dėmenimis. Taip dar iki Balkevičiaus yra daręs A. Kalnius (1943: 99), taip padaryta akademinuose lietuvių kalbos sintaksės aprašuose (žr. LKG 3 742–743; DLKG³ 706).

Nors J. Balkevičius gebėjo tai, ką yra anksčiau teigęs, atsiradus naujų įrodymų, ir kitaip įvertinti (plg. jo paties teiginį – Balkevičius, 1998, 5–6), tačiau modernia meto- dika parengtoje studijoje apie lietuvių kalbos predikatinės konstrukcijas, išvelgdamas apoziciją tokio tipo konstrukcijose kaip *Atžalynas, t. y. jaunas miškas, ganyti ne- leidžiamas; Angelė suprato, t. y. suvokė visais pojūčiais, padėties baisumą*, jis vis dėlto nurodė, kad tokios apozicinės predikatinės konstrukcijos su absoliučiuoju demonstratyvu *tai (atžalynas – tai yra jaunas miškas; suprasti – tai yra suvokti)* „gali funkcionuoti kaip sakinio a i š k i n a m a s i s (tikslinamasis) į t e r p i n y s“ (išreikta paties teiginio autorias), kitaip tariant, kad „apozicija įterpinyje reiškiamo“ (Balke- vičius, 1998, 107, 108). Iš to, kas čia pateikta, galima numanyti, kad įterpinių, grama- tiškai susietų su sakiniu, J. Balkevičius neatsisakė. Tikruosius įterpinius *be abejo, ži- noma, atrodo, matyt, ko gero, galimas (suprantamas) daiktas, laimė, žiūrėk, deja, mano galva* ir pan. J. Balkevičius pavadino parentezės atvejais, kurie „į konstrukciją įterpia- mi be tiesioginio gramatinio ryšio“ (Balkevičius, 1998, 115). Tačiau J. Balkevičiaus nu- stata skirti gramatinius ir negramatinius įterpinius net ir per daugelį metų (nuo 1963 iki 1998 m.) išliko ta pati. Tik kelia abejonių plačiau nepaaiškintas dalykas – neg- ramatinius įterpinius vertinti kaip parentezę. Specialiuose darbuose¹² parenteze vadi- nama pirmiausia tai, kas akademinuose lietuvių kalbos sintaksės aprašuose laikoma įspraudais. Kai kurie tyrinėtojai, tiesa, priduria prie parentezės pavyzdžių kai ką iš sakinio narių, atitinkančių tikruosius įterpinius (pl. žr. Ruliková, 1973, 23 ir kt.).

Iš to, kas išdėstyta straipsnyje, akivaizdu, kad savičiausias J. Balkevičiaus „Da- bartinės lietuvių kalbos sintaksės“ pateiktos įterpinių sampratos dalykas – gramatiš- kai su sakiniu susieti, arba gramatiniai, įterpiniai. Nors lietuvių kalbos sintaksės, ypač akademinuose, aprašuose plačioji įterpinių samprata su gramatiniais įterpiniais ne- įsivyravo, gramatinių įterpinių aprašas paskatino kitų sintaksės reiškinių sampratos tikslinimą. Sintaksės darbuose pasidarė dominuojanti siauroji priedėlio samprata, at- sirado aiškinamųjų tikslinamųjų sakinio dalių, lyginamųjų posakių skyriai. Nuo J. Bal- kevičiaus įterpinių aprašo aiškiai įsitvirtino nuostata, kad įterpiniai (nesvarbu, kaip jie suprantami) yra tik intonacija ir pauzėmis (rašte ir skrybybos ženklais) išskirti saki- nio nariai – iki Balkevičiaus sintaksės veikalo buvo bandoma kalbėti ir apie įterpinius, kurie neišskiriami intonacija, pauzėmis, o rašte ir grafiškai.

¹² Apie lietuvių kalbos parentezės reiškinius žr. šio straipsnio autoriaus straipsnį „Įterpiniai ir kiti parentezės elementai“ kn. „Lietuvių kalba mokykloje“ (1986, 37–53).

**EIGENARTIGE KONZEPTION DER EINSCHALTUNGEN
IN DER „SYNTAX DER LITAUISCHEN GEGENWARTSSPRACHE“
VON JONAS BALKEVIČIUS**

Zusammenfassung

Jonas Balkevičius hat die Einschaltungen anders als bisher beschrieben. Zu der Zeit, als J. Balkevičius seine Syntax schrieb, wurden die Einschaltungen folgendermaßen betrachtet: Einerseits wurden sie in eine breite Gruppe der syntaktischen Erscheinungen einbezogen und diese Gruppe wurde als isolierte oder begleitende Satzteile bezeichnet, andererseits wurde die Konzeption der Einschaltungen reduziert und von den Einschaltungen wurden die Einfügungen abgetrennt. J. Balkevičius hat eine originelle Konzeption der Einschaltungen geschaffen. Der originellste Teil der breit verstandenen Einschaltungen sind Einschaltungen, die mit anderen Wörtern des Satzes grammatisch verbunden sind. Es wird eine hierarchische Einteilung dieser Einschaltungen angeführt, die sich auf logische und grammatische Kriterien stützt.

Die Unterscheidung der mit dem Satz grammatisch verbundenen Einschaltungen ermöglichte dem Autor nicht nur das Ordnen vieler durch die Intonation isolierter Satzglieder, sondern half auch die Gruppe der sich traditionell unterscheidenden Einschaltungen zu differenzieren, die keine grammatische Verbindung zum Satz haben. Diesem Zweck diene die Bildung der Begriffe von sinnlosen Einfügungen und Konstruktionen, die die Bedeutung einer Schlussfolgerung haben. Später dominierte in den Beschreibungen der Syntax des Litauischen – insbesondere in den akademischen Grammatiken – die engere Konzeption der Einschaltungen. Nur V. Labutis hat sich in seiner „Syntax des Litauischen“ („Lietuvių kalbos sintaksė“, 1994, 1998, 2002) auf die von J. Balkevičius geschaffene Konzeption der Einschaltungen schöpferisch gestützt.

LITERATŪRA

- Ambraška J., Žiugžda J.*, 1940, *Trumpa lietuvių kalbos gramatika*. D. 2: Sintaksė. Kaunas: Sakalas.
- Balčikonis J.*, 1982, *Rinktiniai raštai / Sud. A. Pupkis*. T. 2. Vilnius: Mokslas.
- Balkevičius J.*, 1998, *Lietuvių kalbos predikatiųjų konstrukcijų sintaksė*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.
- Balkevičius J.*, 1963, *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. I-ka.
- Dambriūnas L.*, 1947, *Lietuvių kalbos sintaksė*, 2 leid. Tübingen: Patria.
- DLKG³* – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 3 leid. / Ats. red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas, 1997.
- Dumašūtė Z.*, 1963, *Dėl sakinio dalių ir jų tarpusavio santykių*. – *LTSR MA darbai*. A serija, t. 2 (15), 237–248.
- Duryš M.*, 1927, *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Spindulio spaustuvė.
- GLJ* – *Грамматика литовского языка / Отв. ред. В. Амбразас*. Вильнюс: Мокслас, 1985.
- Kalnus A.*, 1943, *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Valstybinė I-ka.
- Klimas P.*, 1915, *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: M. Kutkos spaustuvė.
- Kuzmickis Z.*, 1930, *Lietuvių kalbos sintaksė*. Kaunas: Sakalas.
- Labutis V.*, 2002, *Lietuvių kalbos sintaksė*, 3 leid. Vilnius: VU I-ka.

Labutis V., Stundžia B., 2001, Jonas Zemvaldas Balkevičius (1923–2000). – Baltistica, t. 35 (2), 260–262.

LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas, 1999.

LKG 3 – Lietuvių kalbos gramatika. T. 3: Sintaksė / Vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius: Mokslo, 1976.

Meškauskas P., 1929, Lietuvių kalbos sintaksė. Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė.

MLLVG 2 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2. sēj.: Sintakse. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1962.

LKRS – Lietuvių kalbos rašyba ir skryba / Parengė N. Sližienė, A. Valeckienė. Vilnius: Mokslo, 1992.

LKRŽ – Lietuvių kalbos rašybos žodynas / Red. G. Gasparavičius ir kt. Vilnius: Valstybinė encikl., žodynų ir moksl. lit. l-kla, 1948.

Rygiškių Jono..., Rygiškių Jono [J. Jablonskio] Lietuvių kalbos sintaksė. D. 1. Seinai: Laukaičio, Dvaranausko, Narjausko ir bendr. spaustuvė, 1911.

Rulíková B., 1973, Parenthese v současné češtině. Praha: Academia.

Žiugžda J., 1962, Lietuvių kalbos gramatika. D. 2: Sintaksė, 16 leid. Kaunas: Valst. pedagog. lit. l-kla.

Mykolo Romerio universitetas
Kalbos kultūros katedra

Įteikta
2004-09-15